RANI LAXMIBAI MAHILA MAHAVIDYALAYA
SAWARGAON, TAH. NARKHED, DIST. NAGPUR Pin - 441306
(Run by Shinde Shikshan Sanstha Sawargaon)
✱ Recognised by Govt. of Maharashtra ✱ Affiliated to RTM Nagpur University, Nagpur
Accredited by NAAC with 'B' grade

Dr. A. Y. Karkare
Principal

e-mail : rlmmahavidyalaya@yahoo.co.in
Ph.No. : 07105 - 237306

Ref. No. NAAC 2023/ Metrics Level Deviations/Cr3-4 Date:- 15/05/2023

Criteria 3.3.2:	Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years
Findings of DVV	1. Cover page, content page and first page of the selected publication. 2. Web-link of book showing ISBN number to be given by title, author, Department/ School/ Division/ Centre/ Unit/ Cell, name and year of publication
Response/ Clarification	1) Cover page, content page, first page and last page of the book/publication showing title, author name along with the content page, ISBN number and year of publication of all the books as per above list for the 5 years, attested by the Principal are attached. **(Appendix-I)**

Co- Ordinator
I. Q. A. C.
R. L. M. M. Sawargaon
IQAC Coordinator

R. L. M. Mahavidyalaya Sawargaon

Principal
R.L.M. College
Sawargaon.
Principal

Appendix-I

रामचंद्र गणेश कानडे : व्यक्ती आणि कार्य

डॉ. चंद्रशेखर तुकारामजी क्षीरसागर

रामचंद्र गणेश कानडे
: व्यक्ती आणि कार्य

डॉ. चंद्रशेखर तुकारामजी क्षिरसागर
एम.ए.एम.फिल.,पीएच.डी (इतिहास)
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय,
सावरगांव

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

रामचंद्र गणेश कानडे : व्यक्ती आणि कार्य

© डॉ. चंद्रशेखर तुकारामजी क्षिरसागर

❖ **Publisher :**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126

❖ **Page design & Cover :**

Shaikh Jahurodden

❖ **Edition: April 2017**

ISBN 978-93-85882-71-5

❖ **Price : 300/ -**

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगेबाबा विद्यापीठ
अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

इतिहास परिषद अधिवेशन - ५१ वे

निवडक शोध निबंध

खंड एकोणवीसावा

(२०१८-२०१९)

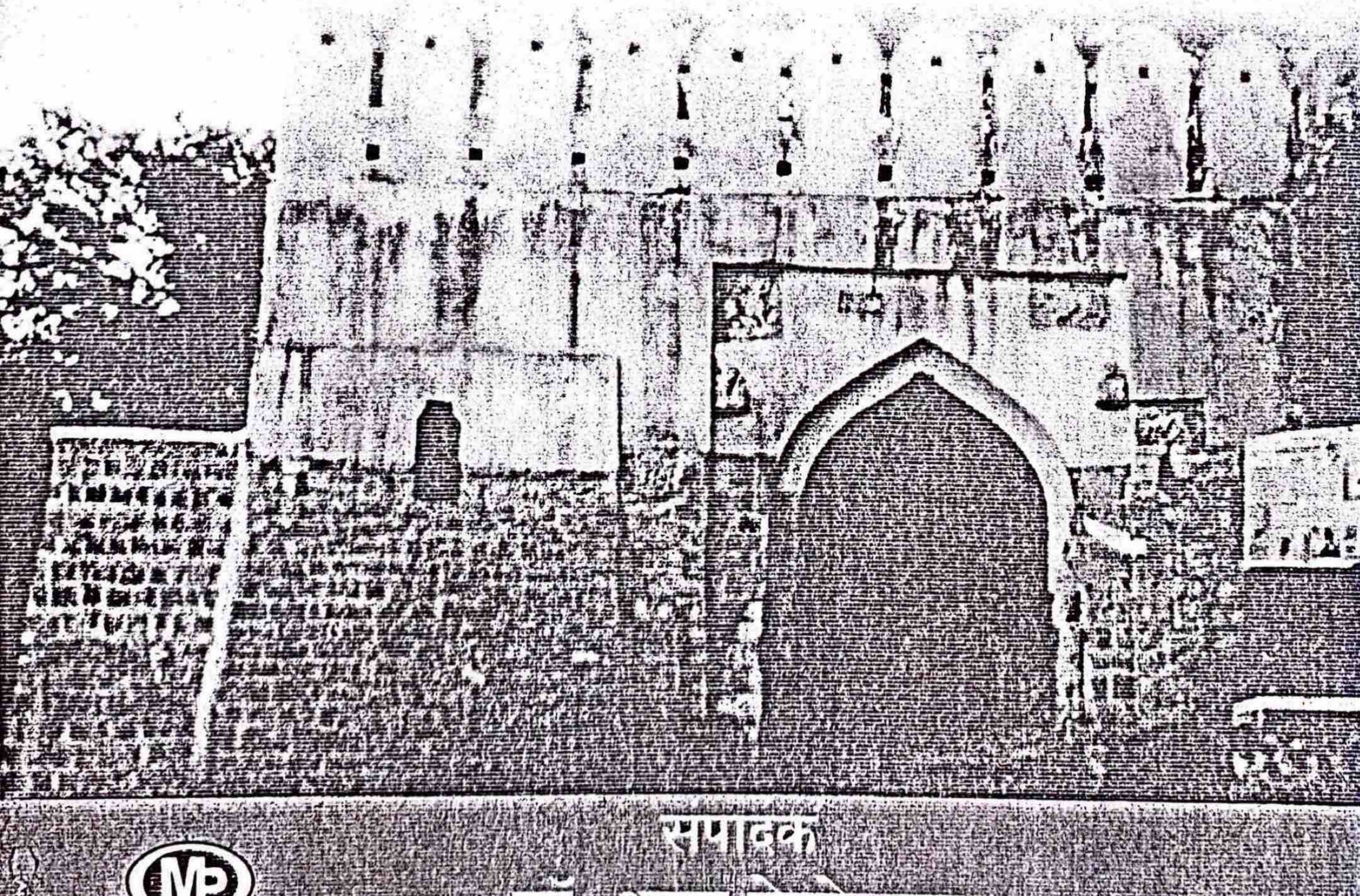

संपादक
डॉ. शरद बेलोरकर

जाधव घराण्याचे ऐतिहासिक कार्य- एक अभ्यास

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षीरसागर
इतिहास विभाग प्रमुख,
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगाव, जि. नागपूर

प्रस्तावना

देवगिरीच्या यादव सम्राटाच्या वंशातील सिंदखेडराजा ही एक जाधवांची उपशाखा इतिहास प्रसिद्ध आहे. सिंदखेडच्या शाखेची स्थापना सन १५७६ मध्ये राजे लखुजी जाधवरावांनी केली. विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंदखेड हे एक खेडेवजा गांव. राजे जाधवरावांच्या उपाधीवरुन सिंदखेडला 'सिंदखेडराजा' या नावाने ओळखले जाते. शिवपूर्वकाळातील अनेक महत्त्वपूर्ण घडामोडींचे सिंदखेडराजा हे केंद्र होते. या घराण्यातील मर्दवीरांनी दक्षिणेतील जिंजी तंजावर पासून ते उत्तरेकडील काबूल-कंदहार पावेतो आपली तलवार गाजविली. जाधवरावांचा वंश म्हणजे वीर रत्नांची खाणच होती. सिंदखेडकर जाधवरावांनी मध्ययुगीन काळातील भारताच्या इतिहासात आपल्या पराक्रमाने वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान व महत्त्व प्राप्त केले आहे. मराठी राज्याची स्थापना व विस्तारात सिंदखेडकर जाधवांचे योगदान अनन्यसाधारण असे आहे. सिंदखेडचे नाव मध्ययुगात राजकिय क्षितीजावर सुमारे ३०० वर्ष सतत तळपत होते.

विषयाचे महत्व

सिंदखेड येथील जाधव घराण्याला स्वतंत्र व सार्वभौम देवगिरीच्या राजघराण्यांचा वारसा लाभलेला आहे. मध्ययुगीन काळाचे प्रारंभी देवगिरीचे यादव महाराष्ट्राचे मुख्य राज्यकर्ते होते. सन १२९६ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीने देवगिरीवर घणाघाती आक्रमण करुन तेथील राजा रामचंद्रदेव यादवाचा पराभव केला. त्यामुळे त्याने खिलजींचे मांडलिकत्व पत्करले. इ.स. १३१० मध्ये रामचंद्रदेवाच्या निधनानंतर शंकरदेव देवगिरीच्या गादीवर बसला. शंकरदेवाने खिलजींचे मांडलिकत्व झुगारुन देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे अल्लाउद्दीन खिलजीचा सेनापती मलिक काफुरने इ.स.१३१२ मध्ये शंकरदेवाला अमानुषपणे ठार करुन देवगिरीचे राज्य दिल्ली साम्राज्यात विलिन केले.

ISBN 978-93-87558-...

स्थापना १९६८ नोंदणी क्र. E/737N

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर, विद्यापीठ संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली इतिहास परिषदेतील

निवडक शोध निबंध

खंड एकोणिसावा

(इ.स.२०१८-२०१९)

कार्यकारी संपादक

डॉ. शरद बेलोरकर

संपादक मंडळ

डॉ. शरद डवरे
डॉ. रवी लोणारे
डॉ. रवींद्र मुन्द्रे
डॉ. प्रकाश शेंडे
डॉ. संजय ठवळे
डॉ. मनिष चव्हाण

२०२० - २१

जाधव घराण्याचे ऐतिहासिक कार्य- एक अभ्यास

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षीरसागर
इतिहास विभाग प्रमुख,
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगाव, जि. नागपूर

प्रस्तावना

देवगिरीच्या यादव सम्राटाच्या वंशातील सिंदखेडराजा ही एक जाधवांची उपशाखा इतिहास प्रसिद्ध आहे. सिंदखेडच्या शाखेची स्थापना सन १५७६ मध्ये राजे लखुजी जाधवरावांनी केली. विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंदखेड हे एक खेडेवजा गांव. राजे जाधवरावांच्या उपाधीवरुन सिंदखेडला 'सिंदखेडराजा' या नावाने ओळखले जाते. शिवपूर्वकाळातील अनेक महत्त्वपूर्ण घडामोडींचे सिंदखेडराजा हे केंद्र होते. या घराण्यातील मर्दवीरांनी दक्षिणेतील जिंजी तंजावर पासून ते उत्तरेकडील कावूल-कंदहार पावेतो आपली तलवार गाजविली. जाधवरावांचा वंश म्हणजे वीर रत्नांची खाणच होती. सिंदखेडकर जाधवरावांनी मध्ययुगीन काळातील भारताच्या इतिहासात आपल्या पराक्रमाने वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान व महत्त्व प्राप्त केले आहे. मराठी राज्याची स्थापना व विस्तारात सिंदखेडकर जाधवांचे योगदान अनन्यसाधारण असे आहे. सिंदखेडचे नाव मध्ययुगात राजकिय क्षितीजावर सुमारे ३०० वर्ष सतत तळपत होते.

विषयाचे महत्व

सिंदखेड येथील जाधव घराण्याला स्वतंत्र व सार्वभौम देवगिरीच्या राजघराण्याचा वारसा लाभलेला आहे. मध्ययुगीन काळाचे प्रारंभी देवगिरीचे यादव महाराष्ट्राचे मुख्य राज्यकर्ते होते. सन १२९६ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीने देवगिरीवर घणाघाती आक्रमण करुन तेथील राजा रामचंद्रदेव यादवाचा पराभव केला. त्यामुळे त्याने खिलजींचे मांडलिकत्व पत्करले. इ.स. १३१० मध्ये रामचंद्रदेवाच्या निधनानंतर शंकरदेव देवगिरीच्या गादीवर बसला. शंकरदेवाने खिलजींचे मांडलिकत्व झुगारुन देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळ अल्लाउद्दीन खिलजीचा सेनापती मलिक काफुरने इ.स.१३१२ मध्ये शंकरदेवाला अमानुषपणे ठार करुन देवगिरीचे राज्य दिल्ली साम्राज्यात विलिन केले.

देवगिरी येथील यादव घराणे सत्ताभ्रष्ट झाल्यावर त्या घराण्यातील पुरुष देवगि... स्थलांतरीत होवून निरनिराळ्या ठिकाणी विखुरले गेले. त्यांपैकीच एक घराणे खानदेश आणि दौलताबाद यांच्या दरम्यान प्रसंगाला अनुसरुन वास्तव्यास राहिले. शंकरदेवाचा पुत्र गोविंददेव याने औरंगाबाद जवळील हतनुर येथे आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यात अपयश आल्याने गोविंददेवाने हसनगंगू बहामनीला बहामनी राज्य स्थापन करण्याच्या दृष्टीने मदत केली. परंतु पुढे बहामनी सुल्तान हिंदू प्रजेवर अन्याय करु लागल्याने गाविंददेवाने त्यांच्या विरोधात बंड पुकारले. गोविंददेवाने सातत्याने मुस्लिम राजवटीशी लढा देण्याचा प्रयत्न केला. इ.स.१३८० मध्ये गोविंददेवाचे निधन झाले.

यादवांचे 'जाधव' हे उपनाव शंकरदेवाचा पुत्र गोविंददेव जाधव यांच्यापासून सुरु झाले. ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार केल्यास उत्तरकालीन यादव उर्फ जाधव म्हणजे शंकरदेवाचा पुत्र गोविंददेव जाधव आणि गोविंददेवाचा पुत्र ठाकुरजी जाधव देशमुख असा उल्लेख सापडतो. यावरुन गोविंददेवापासून यादवांऐवजी 'जाधव' म्हणण्याचा प्रघात सुरु झाला. तेव्हापासून त्यांच्या वंशजांना जाधव कुळाने ओळखले जाऊ लागले.

गोविंददेवानंतर त्यांचा पुत्र ठाकुरजी जाधव याने बहामनींचे मांडलिकत्व स्वीकारुन देशमुखी वतन प्राप्त केले. ठाकुरजी नंतर त्यांचा पुत्र भुतजी हा पित्याच्या जहागिरीवर आला. भुतजीचा पुत्र अचलोजी याने निजामशाहित ५०० घोड्यांची मनसब आणि जहागिर प्राप्त केली. अचलोजीच्या निधनानंतर त्यांचा पुत्र विठोजी हा इ.स. १५४० मध्ये मनसबिवर आला. इ.स. १५६५ मध्ये झालेल्या तालीकोट (राक्षसतांगडी) च्या युध्दात निजामशाहितर्फे विठोजीने भाग घेतला. या युध्दात विजयनगरच्या हिंदू राज्याचा सपशेल पराभव झाला. विठोजीच्या पराक्रमावर खुष होऊन मुर्तजा निजामशहाने विठोजीची मनसब वाढविली. इ.स. १५७० मध्ये विठोजीचे निधन झाले. विठोजी जाधवांच्या निधनानंतर लखुजी जाधव आपल्या वडिलोपार्जीत जहागिरीवर आला. लखुजी निजामशहाच्या पदरी पंचहजारी मनसवदार होता. दौलताबादजवळ पैठण परगण्यातील लासनेर येथे छावणी करुन तो राहत असे. मुर्तजा निजामशहा दौलताबादचा किल्ला घेण्याचा बारा वर्षापासून प्रयत्न करित होता. परंतु त्याला दौलताबादचा किल्ला जिंकून घेणे शक्य झाले नाही. तेव्हा लखुजीने हा अंजिक्य मानला गेलेला किल्ला आपला जीव धोक्यात घालून निजामशहाला जिंकून दिला.

2018-19

महात्मा गांधी: जीवन, कार्य एवं विचार
संपादक: डॉ सूर्यकांत कापशीकर
Mahatma Gandhi: Jivan, Karya evam Vichar
Editor: Dr Suryakant Kapshikar

सौजन्य:
डॉ धनराज शेटे
प्राचार्य
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

सर्वाधिकार:
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

प्रकाशक:
तृप्ती सुर्यकांत कापशीकर
कापशीकर प्रकाशन
बेलतरोडी नागपूर ४४००३७

प्रथम आवृत्ती:
३० जानेवारी २०२०

मुद्रक: दिनेश ग्राफिक्स नागपूर

किंमत:
४५० रुपये

ISBN: 978-81-943484-1-2

Copyright©
All rights reserved.
No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.
The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions,expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.
The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.
In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

समर्पण

स्व. श्री. पुरुषोत्तम खापर्डे
गांधीवादी स्वतंत्रता सेनानी
भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनात उल्लेखनिय
कामगिरी बजावणाऱ्या
स्व. श्री पुरुषोत्तम खापर्डे
यांना सहृदय समर्पीत !

बापुजी अणे यांनी एक वैशिष्टयपुर्ण मौलिकतेचा उपयोग केला जर जंगलाचा कायदा तोडला तर जंगलकटाईमुळे इंग्रज सरकार चिडेल व कडक पावले उचलेल त्यामुळे आंदोलन. कर्त्यांचा उत्साह ओसंडून वाहील लोकांमध्ये संघर्षाची भावना वाढीस लागली. व त्याचा उत्साह द्विगुणीत झाला. जंगल सत्याग्रहाच्या मोहिमेस प्रारंभ झाल्यानंतर व त्याची लोकप्रीयता लक्षात आल्यानंतर सरकारचे डोके ठिकाणावर राहीले नाही व सरकारी दडपशाहीचा वरवंटा सर्व प्रांतांवर फिरू लागला. जुलैअखेर आर्डिनेन्सचे राज्य चालू झाले जंगल सत्याग्रहाचा विस्तार पाहता नागपूर विदर्भात जंगल सत्याग्रहामुळे लोकजागृती झाली.

१९३० च्या कायदेभंग चळवळीत जवळ जवळ ६००० लोकांना तुरूंगात टाकण्यात आले होते. १०३ लोक गोळीबारात मृत्युमुखी पडले सरकारने दयामाया नदाखविता लाठीमार आणि फटक्याच्या शिक्षा सत्याग्रहींना दिल्या, सप आणि ब्रिटीश मालावरील बहिष्कार यामुळे ब्रिटीशांच्या व्यापारावर मोठा परिणाम झाला. कायदेभंगाची चळवळ बंदुकीच्या सहाय्याने दडपून टाकणे अशक्य आहे याची सरकारला जाणीव झाली आणि म्हणुन देशाच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न सोडविण्याकरीता हिंदुस्थानातल्या निरनिराळया राजकीय पक्षांची वाटाघाटी करणे ब्रिटष्श सरकारला आवश्यक वाटु लागले. १९३० किंवा १९३२ मध्ये झालेल्या कायदेभंगाचे परिणाम पाहताना या कायदेभंगामुळे सामान्य मानसाला सरकारबाबत जी भिती वाटत होती ती भिती अजीबात निघून गेलेली आपल्याला दिसुन येते ब्रिटीश सरकारबाबतचा खेडोपाडी धाक होता. कायद्याबावत आदर होता. लोकांना श्शस्त्र बाळगण्यास बंदी असल्यामुळे परक्या सरकारबावत भीती वाटत असे. परंतु गांधीजींच्या कायदेभंगाच्या बंदी चळवळीमुळे सामान्य माणून निर्भय झाला. सरकार आपले मायबाप नसून सरकारला आपण जाब विचारू श्शकतो अशा प्रकारचा आत्मविश्वास सामान्य जनांना वाटु लागला. सविनय कायदेभंगाची आणखी एक फलनिष्पत्ती म्हणजे अधिकाधिक जनता राट्रीय प्रवाहात आली. आतापर्यंत स्वातंत्र्य आंदोलनात सुशिक्षीतांचाच मोठया प्रमाणात सहभाग होता. १९३०च्या आंदोलनात बहुजनसमाज सामील झाला. कॉंग्रेसची मुळे नागपूर विदर्भात जनतेतही खोलवर रूजली व कॉंग्रेस पक्ष जनआंदोलनाचे प्रतिक बनला त्याचा प्रत्यय पुढे १९४२ च्या छोडो भारत या आंदोलनात आला.

❁❁❁❁❁❁❁❁

महात्मा गांधींची शिक्षण योजना

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगाव ता. नरखेड जि. नागपूर

भारतात ब्रिटिशांनी आपल्या हेतुपुर्ततेकरिता आधुनिक शिक्षणाला चालना दिली. त्यांनी राबविलेल्या शिक्षण पद्धतीचे ध्येय हे केवळ कारकून निर्माण करणे असे होते. शिक्षण पद्धतीत चारित्र्यसंवर्धनाचा व जीवनाभिमुखतेचा अभाव होता. भारतात प्रचलित असलेली शिक्षणपद्धती परकीय शासकांनी त्यांच्या सोयीनुसार रूढ केलेली होती. त्यातून प्रत्यक्ष व्यव्हारी जीवनाला समर्थपणे व आत्मविश्वासाने सामोरे जाण्याचे शिक्षण मिळत नव्हते. याच पार्श्वभूमीवर शिक्षणासंबंधीची एक अभिनव योजना महात्मा गांधींनी इ.स. १९३७ मध्ये 'हरिजन' या वृत्तपत्रातून देशापुढे मांडली ही योजना 'मुलोद्योगी तालीम योजना' किंवा 'मुलभूत शिक्षण योजना' किंवा 'वर्धा शिक्षण योजना' म्हणून प्रसिध्द आहे. विद्यार्थ्यांना बौद्धीक शिक्षणाबरोबरच शारिरीक मेहनतीची कामे करावयास लावणारी, उत्पादक स्वरुपाच्या कार्याचे प्रशिक्षण देणारी शैक्षणिक काळातही विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनविणारी, जीवन आणि शिक्षण यांचा समन्वय साधनारी एक अभिनव शैक्षणिक योजना वर्धा आश्रमातून गांधीजींनी घोषित केली. ती वर्धा शिक्षण योजना म्हणून भारतात विख्यात झाली. महात्मा गांधींच्या तत्वज्ञानाला आध्यात्मीक अधिष्ठान असून राजकीय, सामाजिक, शिक्षण विषयक विचारसरणींचे मिळून त्यांचे जीवन विषयक तत्वज्ञान प्रगट होताना दिसते. कृतीशिलतेवर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या मते, साक्षरता हे शिक्षणाचे एक साधन असून त्याच्या साहाय्याने भारतीय समाजाला शिक्षित केले पाहिजे. शिक्षणातून शारिरीक, बौद्धीक आणि मानसिक अशा तिन्ही प्रकारचा विकास होणे अपेक्षित आहे. शिक्षणातून व्यक्तिच्या शरिर, मन व आत्म्याचा विकास झाला पाहिजे. शिक्षणातून पोट भरण्याचे व जीवनातील समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य विद्यार्थ्यांच्या अंगी आले पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धीक विकासासाठी पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच त्याला एखाद्या व्यवसायाचे ज्ञान दिले पाहिजे.

गांधीवादी विचार

■ प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

■ प्रथम आवृत्ती – २ ऑक्टोंबर

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-39-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

2021-22

संपादकीय

'गांधीवादी विचार' या प्रस्तुत पुस्तकाचे संपादन करताना मला अतिशय आनंद होत आहे. गांधीवादी विचारातील विविध पैलू प्राध्यापक व संशोधकांकडून लिखित स्वरुपात प्रतिपादित करण्याची संधी या संपादीत पुस्तकाद्वारे उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण मानवी समाजाला गांधीवाद अनुसरण्याशिवाय पर्याय नाही. रक्तपात, हिंसा, फसवणूक, भ्रष्टाचार, दशहतवाद, एकात्मता, भाषावाद, जातीयवाद यासारख्या समस्यांची मानवी समाजाला शिसारी येत आहे; यामधून बाहेर पडण्याचा मार्ग भारतच गांधीवादाच्या बळावर जगाला दाखवू शकेल. रक्तरंजीत मार्गाने मानवी समाजाला आपले कोणतेच ध्येय साध्य करता येणार नाही. आपल्या शासनाकडून आपणास हव्या त्या गोष्टी मिळविण्याचे अहिंसक मार्ग गांधीजींनी सांगितलेले आहेत. सत्याग्रह हा त्यातील प्रखर मार्ग आहे. सर्व घटनात्मक व सौम्य अहिंसक मार्ग निष्प्रभ झाल्यानंतरच त्याचा अवलंब व्हावा अशी गांधींची अपेक्षा होती, हा विवेक सुध्दा शस्त्रे वापरणाऱ्यांनी ठेवला पाहिजे. शासन आणि लोकांमध्ये नियमितपणे दुतर्फी संबंध राहावयाचा असेल तर तो एकाचवेळी संघर्षाचा व संवादाचा राहू शकला पाहिजे, तो हिंसक दहशतवादाच्या स्वरुपाचा असू शकत नाही, ही गोष्टही स्पष्ट आहे. गांधीच्या सत्याग्रहाचा मार्ग हा संघर्षात सुध्दा संवाद राखणारा मार्ग आहे.

महात्मा गांधीनी आपल्या विचारांना क्रमबध्द स्वरुपात मांडण्याचा प्रयत्न कधीच केला नाही. आपले विचार संकलित करुन त्यांनी कोणत्याही वादाला जन्म दिला नाही. गांधीवाद म्हणून कोणताही सिध्दांत नाही. सत्य व अहिंसा यांची ज्योत सतत तेवत राहावी एवढेच त्यांचे म्हणणे होते. एका निश्चित सिध्दांताचे ते समर्थक नव्हते. लॉर्ड बॉयड यांच्या मते, "माझ्या विचारानुसार गांधीजींनी प्रतिपादन केलेल्या सिध्दांतांना वैश्विक स्तरावर व्यावहारिक स्वरुपात अंमलात आणण्याची वेळ आली आहे. त्यांचा प्रयोग सातत्याने करण्यात आला. कारण लोकांना सुध्दा कळून चुकले की, गांधीवादाशिवाय वर्तमानकाळात दुसरा पर्याय मानवी व आंतरराष्ट्रीय समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी उपलब्ध नाही"

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पु.क्र.
1	महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	1
2	ग्रामीण विकासात गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचे महत्त्व प्रा. डॉ. ममता राममिलन साहू	13
3	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार प्रा.प्रवीण कारभारी शिंदे	18
4	महात्मा गांधींचे अस्पृश्योद्धार संबंधी विचार व कार्य डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे	26
5	गांधी प्रणीत रामराज्य सहा.प्रा. डी. डी. ठाकरे	34
6	महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराची यथार्थता प्रा.डॉ.नागोराव के.सोरे	45
7	ग्रामीण भारत सुधारण्यासाठीचे महात्मा गांधीजींचे विचार प्रा. डॉ. छाया शशिपाल शिंदे	55
8	महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा यासंबंधीचे विचार श्री. तनपुरे संभाजी शामराव	66
9	गांधीजींच्या विचारातून सत्य व सत्याग्रह डॉ. उल्हास रामजी राठोड	74
10	गांधीच्या दृश्टीकोनातून आर्थिक विकासाचे उद्देष प्रा.डॉ.राजेश एम. बन्सोड	80
11	महात्मा गांधीजींच्या धर्मपत्नी — कस्तुरबा गांधी व त्यांचे कार्य प्रा. ज्ञानेश्वर दा. वारंगे	84
12	सत्य, अहिंसा आणि महात्मा गांधी सहा. प्राध्यापक पवन दयानंद महंत	90
13	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार—एक विश्लेषण प्रा.डॉ.विठ्ठल निलकंठ ठावरी	99
14	ग्रामीण विकासात गांधीजीच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. दिपाली श्रीराम घोगरे	108
15	महात्मा गांधीजींची रामराज्याची संकल्पना अमोल भाऊराव बंड	111
16	भारतीय संविधानातील उद्देशपत्रिकेचा अर्थ प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे	116
17	गांधींचे राजकीय विचार डॉ विजय कृष्णराव काळे	120
18	जागतिक शांतता आणि महात्मा गांधी प्रा.एस.बी.चव्हाणके	132
19	म. गांधीचे ग्रामविकास अर्थव्यवस्थेसंबंधीचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	140
20	महात्मा गांधींचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार प्रा. क्षीरसागर संदिप शिवाजी	147
21	'महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांची प्रासंगिकता' प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	153
22	महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांचे ऐतिहासिक महत्त्व प्रा.डॉ. विलास फरकाडे	162
23	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	168
24	महात्मा गांधीजीच्या सत्याग्रह विचाराचे तत्वज्ञान प्रा. एस.एस. तायडे	174
25	गाँधी का आर्थिक चिन्तन और भारतीय अर्थव्यवस्था समीर कुमार गुप्ता	178
26	बाजारवाद से नही बल्कि गांधी के विचारों से बदलेगी दुनियाँ। डॉ. अनुपकुमार सिंह	184

महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार:- एक अभ्यास

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर
इतिहास विभाग प्रमुख,राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय
सावरगाव,त. नरखेड जि. नागपूर

प्रस्तावना :-

मोहनदास करमचंद गांधी यांचे स्थान भारतातच नव्हे तर जगात अद्वितीय होते. गांधीजी आदर्शवादी व युगप्रवर्तक नेते असून त प्रामुख्याने ते अध्यात्मवादी व मानवतावादी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. धर्म आणि राजकारण यांचा सुंदर समन्वय साधून त्यांनी राजकारणाला व्यावहारिक अशी नवी अध्यात्मवादी दृष्टी दिली. आजही भारतीयांवर महात्मा गांधींच्या विचारांचा अमुलाग्र प्रभाव पडलेला आहे. औद्योगिक संस्कृती आणि प्रबोधनाची विचारधारा यातून निर्माण झालेली विचार चौकट मोडून एक अध्यात्मिक जीवन शैली राष्ट्राच्या व्यवहारासाठी निर्माण करणारे ते राष्ट्रपिता आहेत. त्यांनी ग्रामीण विकास, आर्थिक विषमता, स्वयंपूर्णता, औद्योगिकरण व सामाजिक कल्याण यासंबंधी महत्त्वपूर्ण आर्थिक विचार व्यक्त केलेले आहेत. समाजाचे कल्याण हाच एकमेव गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांनी जे आर्थिक विचार मांडलेले आहेत ते भारतीयांसाठी अतिशय मौल्यवान आहेत. गांधीजी अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते किंवा आर्थिक विचार प्रकट करणारा स्वतंत्र ग्रंथही त्यांनी लिहिलेला नाही. त्यांनी राजकारण, धर्म आणि जीवनविषयक जे तत्त्वज्ञान मांडले त्यातच त्यांचे आर्थिक विचार विखुरलेले दिसून येतात. राजकारणा प्रमाणे गांधीजींचे अर्थकारणही मानता वादावर आधारलेले आहेत. त्यांनी प्रतिपादित केलेले आर्थिक विचार आजही भारतीयांकरिता पथदर्शक ठरतात.

महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार :-

विश्वस्त कल्पना ही महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारसरणीतील महत्वाची कल्पना आहे. गांधीजींची विश्वस्त कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली असून त्यांच्या आर्थिक

विचारांचा तो एक महत्त्वाचा भाग आहे. गांधीजींच्या मते,' जगातील सर्वच संपत्ती ही ईश्वराच्या मालकीची आहे. त्यामुळे खरे तर त्यावर सर्वांचीच मालकी स्थापन व्हायला पाहिजे'. गांधीजी म्हणतात की, एखाद्या जवळ जर जास्तीची संपत्ती असेल सर तिचा उपयोग त्या माणसाने समाजाचा विश्वस्त म्हणून करावा. कोणत्याही व्यक्तीजवळ स्वतःच्या गरजेपेक्षा अधिक मालमत्ता असेल तर ईश्वराच्या दिन- दुखी संतानांच्या सेवेसाठी उपयोग करण्यासाठी त्याने त्या मालमत्तेचे विश्वस्त बनावे. समाजात असलेली विषमतेची दरी नष्ट करायची असेल तर भांडवलदार व श्रीमंत वर्गाने आपल्याला आवश्यक तेवढीच संपत्ती जवळ बाळगावी व उरलेली संपत्ती समाजातील गरीब वर्गाला उद्योग- व्यवसाय काढून देण्यासाठी वापरावी. भांडवलदारांनी विश्वस्त सिद्धांत स्वीकारला तर समाजातील आर्थिक विषमता आणि वर्ग व्यवस्था नष्ट होईल, असा गांधीजींना विश्वास होता. भांडवलदारांनी स्वतःच विश्वस्त कल्पनेला नकार दिला तर श्रमिकांनी, कामगारांनी, गरिवांनी श्रीमंतांना किंवा भांडवलदारांना कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य करू नये. संपत्ती ही नेहमीच समाजाने व कायद्याने ठरवून दिलेल्या मर्यादित पाहिजे,असे गांधीजीचे मत होते.

गांधीजींनी मोठ्या उद्योगधंद्यांना व यंत्रांना विरोध केला आहे. त्यांच्या मते, यंत्र हे मानवी श्रमाला विरोध करतात. त्यामुळे वेकारी व अर्धबेकारीत वाढ होते. त्यांचा योग्य वापर केला नाही तर ते जगाची सेवा न करता विध्वंसक करतील. म्हणूनच मानवी परिश्रमाचे उच्चाटन करून थोड्या लोकांच्या हातात संपूर्ण सत्ता एकत्रित करणाऱ्या यंत्राला गांधीजींचा विरोध होता. यंत्रामुळे आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होते. लोकांच्या दारिद्र्यात वाढ होते व आर्थिक विषमता निर्माण होते, पण त्याचबरोबर नैतिक विकास खुंटतो.यंत्राने मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होत असल्यामुळे त्यातून अनेक आर्थिक, सामाजिक, राजकीय प्रश्न निर्माण होतात. त्यांचे अनेक दुष्परिणाम दिसून येतात. त्यासाठी धंद्यांचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे. महात्मा गांधींनी यांत्रिकीकरणाला विरोध केलेला असला तरी लहान यंत्रांच्या उपयोगाला त्यांनी मान्यता दिली. आदर्श खेडे संकल्पनेत लघु व कुटीर उद्योगांना चालना देण्याची त्यांनी गरज व्यक्त केली. भारतात श्रमशक्ती मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे व भांडवल कमी असल्यामुळे त्यांनी कुटीर व

anization and Administration in Physical Educational

Prof. Kumud V. Charmode

R. L. M. Mahavidyalaya
Principal
R.L.M. College
Sawargaon

Organization and Administration of Physical Education

Prof. Kumud V. Charmode

A.K. Publications

R.L.M. Mahav
Principal
R.L.M. Col
Sawarg

A.K. PUBLICATIONS
B-61/E-1, Gali No. 14, Jagatpuri Ext.
Shahdara, Delhi-110 093 (India)
Ph.: +91-9868320502, +91-9999157638
E-mail: akpubs2008@yahoo.com

Organization and Administration of Physical Education

© ***Author***

First Edition 2022

ISBN 978-93-95033-14-5

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by means, electronic, mechanical, photo copying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

PRINTED IN INDIA

Published by A.K. Publications and Printed at Research Press India, Delhi.

R. L. M. Mahavidyalaya Sawargaon

Principal
R.L.M. College
Sawargaon

Physical education can also help improve academic achievement. Researchers in 2007 found a profound gain in English Arts standardized test scores among students who had 56 hours of physical education in a year, compared to those who had 28 hours of physical education a year.

Although physical education and physical movement are proven to be key components of child development, these programs are often some of the first cut from the curriculum when schools begin to focus on standardized testing. After completing this lesson, teachers or pre-service teachers should create a proposal directed at a (fictional) principal or school board member as to why the school should keep physical education in its curriculum.

Begin by having participants think about and research the benefits of physical education. Although this lesson touches on the key ideas, you will want to find and use facts or statistics. Each person should find at least five facts. The facts could either be general benefits or they could focus on one key area of benefit such as emotional health, improved classroom behavior or physical health.

After researching facts, they should put together a document that convinces someone to include physical education in the curriculum. This could be slide show, flyer, speech, etc.

If this is completed in classroom or professional development meeting, have everyone share their ideas and what they learned with the rest of the group. Afterwards, you could extend this into having a discussion about why physical education is important for all students and adults.

Prof. Kumud V. Charmode

R. L. M. Mahavidyalaya

Principal
R.L.M. College
Sawargaon

Role of ICT Tool in Libraries

Dr. Rewaram M. Malkhede

Principal
R.L.M.M.Sawargaon
Tah.Narkhed,Dist.Nagpur

R. L. M. Mahavidyalaya Sawargaon

A.K. Publications

A.K. PUBLICATIONS
B-61/E-1, Gali No. 14, Jagatpuri Ext.
Shahdara, Delhi-110 093 (India)
Ph.: +91-9868320502, +91-9999157638
E-mail: akpubs2008@yahoo.com

Role of ICT Tool in Libraries

© *Author*

First Edition 2020

ISBN 978-93-88465-45-8

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by means, electronic, mechanical, photo copying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

PRINTED IN INDIA

Published by A.K. Publications and Printed at Research Press India, Delhi.

Preface

Information and Communicat on Technologies (ICT) refers to technologies that provid : access to information through telecommunications It is similar to Information Technology (IT), bu . focuses primarily on communication technologies. This includes the Internet, wireless networks, cell p ıones, and other communication mediums. In the past few decades, information and communication technologies have provided society with a vast array of new communication capabilities.

Libraries have always been a vital part of the community. In order for this to continue, libraries are expanding their digital resources in order to keep the public happy. Libraries are also adapting to needs for digital information by providing more educational help to the public. For example, libraries across the country are offering more individual assistance to those who are using certain technologies for the first time and are unfamiliar with how to proceed. For this reason, libraries are keeping up to date with the latest information technologies and how to educate the public on how to use them.Caitlin Moran puts it, "Libraries are cathedrals of the mind; hospitals of the soul; theme parks of the imagination." It appears libraries of today are striving to stay true to this ideal.

Principal
R.L.M.M.Sawargaon
Tah.Narkhed,Dist.Nagpur

पुस्तकालय प्रबंधन के सिद्धान्त

डॉ. रेवाराम एम. मालखेडे

Principal
R.L.M.M.Sawargaon
Tah.Narkhed,Dist.Nagpur
R. L. M. Mahavidyalaya Sawargaon

A.K. Publications

A.K. PUBLICATIONS
B-61/E-1, Gali No. 14, Jagatpuri Ext.
Shahdara, Delhi-110 093 (India)
Ph.: +91-9868320502, +91-9999157638
E-mail: akpubs2008@yahoo.com

पुस्तकालय प्रबंधन के सिद्धान्त

© *Auth r*

First Ed tion 2022

ISBN 97-3-93-95033-02-2

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by means, electronic, mechanical, photo copying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

PRINTED IN INDIA

Published by A.K. Publications and Printed at Research Press India, Delhi.

दो शब्द

पुस्तकालय विज्ञान वह विज्ञान है जो प्रब न, सूचना प्रौद्योगिकी, शिक्षाशास्त्र एवं अन्य विधाओं के औजारों का ' स्तकालय के सन्दर्भ में उपयोग करता है। पुस्तकालय विज्ञान वह वि ान है जिसके अंतर्गत पुस्तकालयों में संपन्न किये जाने वाले कार प्रणालियों से सम्बंधित विशिष्ट प्रविधियों, तकनीकियों, एवं प्रक्रियायों व I अध्ययन एवं अध्यापन किया जाता है।

आधुनिक पुस्तकालय विज्ञान, 'पुस्तकालय एवं सूचना विज्ञान' कहलाता है क्योंकि यह केवल पुस्तकों के अर्जन, प्रस्तुतीकरण, वर्गीकरण, प्रसुचीकरण, फलक व्यस्थापन तक ही सीमित नहीं है बल्कि इसके अंतर्गत सूचना की खोज, प्राप्ति, संसाधन, सम्प्रेषण, तथा पुनर्प्राप्ति भी सम्मिलित है। आधुनिक पुस्तकालय अद्यतन सूचना संचार प्रोद्योगिकी का बहुत अच्छा उपयोग कर रहें हैं।

पुस्तकालय एवं सूचना विज्ञान की शिक्षा के माध्यम से ही पुस्तकालयों का व्यस्थापन तथा संचालन हेतु योग्य और कुशल कर्मचारियों को तैयार किया जाता है। पुस्तकालय विज्ञान तकनीकी विषयों की श्रेणी में आता है तथा एक सेवा सम्बन्धी व्यवसाय है। यह प्रबंधन, सूचना प्रौद्योगिकी, शिक्षाशास्त्र एवं अन्य विधाओं के सिद्धान्तो एवं उपकरणों का पुस्तकालय के सन्दर्भ में उपयोग करता है। पुस्तकालय विकासशील संस्था है क्योंकि उसमें पुस्तकों और अन्य आवश्यक उपादानों की निरंतर वृद्धि होती रहती है। इस कारण इसकी स्थापना के समय ही इस तथ्य पर ध्यान देना आवश्यक होता है। यह संचरण इकाइयों के

Principal
R.L.M.M.Sawargaon
Tah.Narkhed,Dist.Nagpur

संरक्षक :
पूर्व सांसद दत्ताजी मेघे
रघु ठाकुर
प्रकाश दुबे
अटल बहादुर सिंह
सुरेश अग्रवाल
प्रबंध संपादक :
गिरीश गांधी
संपादक :
डा. ओमप्रकाश मिश्रा
संपादक मंडल :
हर्षवर्धन आर्य
टीकाराम साहू 'आजाद'
विनोद व्यास
विशेष सहयोग :
प्रा. राहुल बावगे
प्रबंधक/प्रकाशक/सचिव :
हरीश अड्यालकर
लोहिया अध्ययन केन्द्र,
लोहिया भवन, सुभाष मार्ग,
नागपुर – 440 018
फोन : 2727438
आवरण चित्र :
प्रकृति चित्र
म.प्र. सम्पर्क :
व्यवस्थापक
लोहिया सदन,
जहांगीराबाद,
भोपाल – 462008
मूल्य 20 रु. वार्षिक 80 रु.
आजीवन सदस्य : 1500 रु.
सचिव, हरीश अड्यालकर द्वारा निर्मल प्रिंटर्स, कलमना बाजार, नागपुर में छपवाकर लोहिया अध्ययन केन्द्र, लोहिया भवन, सुभाष मार्ग, नागपुर से प्रकाशित ।
इ-मेल : aazad.samanyjan@gmail.com

सामान्यजन संदेश

विशेषांक

छोटे राज्यों की आवश्यकता

अंतरंग

१.	छोटे राज्य क्यों व कैसे?	– रघु ठाकुर	१
२.	विदर्भ का गौरवशाली इतिहास एवं उदात्त सांस्कृतिक विरासत	– प्रा. डॉ. ओमप्रकाश मिश्रा	३
३.	छोटे राज्य आज के दौर में आवश्यक	– हरीष अड्यालकर	६
४.	विदर्भ का सामाजिक और सांस्कृतिक परिचय	– डॉ. कमलकिशोर एस. गुप्ता	७
५.	छोटे राज्य का निर्माण : लाभ एवं प्रतिकूलताएँ	– प्रा. डॉ. विनोद बी. खैरे	१३
६.	भारतीय परिप्रेक्ष्य में क्षेत्रवाद	– प्रा. सारिका टी. दमाहे	१५
७.	छोटे राज्य और आर्थिक विकास	– प्रा. नरेन्द्र एस. जगनिक	१८
८.	छत्तीसगढ़ राज्य निर्माण एवं जनआकांक्षा	– डॉ. सात्वना ठाकुर	२१
9.	Creation of New Small states in India : A Better Democratic Alternative	- Dr. Mohan Kashikar, Dr. Dillip Kumar Merkap	22

❖ पत्रिका से सम्बन्धित सभी विवाद केवल नागपुर स्थित न्यायालय के अधीन होंगे ।
❖ सभी पद मानद एवं अवैतनिक है ।
❖ (प्रकाशित रचनाओं के सभी विचारों से, मुख्य संपादक, संपादक एवं संपादक मंडल की सहमति जरूरी नहीं है ।) लेखों में प्रकाशित मत लेखकों के अपने निजी विचार हैं।

10. SMALL ST
11. Creation c
12. Feasibility
Welfare S
13. Small Stat
14. Small Stat
15. Indian Fe
Legal and
16. Statehooc
Politics of
17. Regionali
18. Small Sta
19. Indian Fe
Legal and
२०. विदर्भ राज्य
अनुच्छेद ३
२१. वेगळा विद
२२. राज्य पुनर्र
स्वतंत्र विद
भक्कम शिप
२३. वेगळ्या वि
२४. स्वतंत्र विद
२५. स्वतंत्र विद
२६. स्वतंत्र विद
२७. लहान राज्
२८. विदर्भ राज्

ला गतवैभवाप्रती आणणाऱ्या
च्या विकासासाठी वापरायचा
तील मोठे अंतर कमी करायचे
वयाचे असेल, शासन व
रायचे असेल तर, वैदर्भीय
विदर्भ राज्य'' हाच एकमेव

विदर्भ राज्य आंदोलन

Report on demand for
India यांचा लेख
ऊ जांबुवत, नाथे पब्लिकेशन

२० सप्टेंबर २०१३ – दिव्य

२५-१२-२०१३ – मराठी

ब दि. ३० मार्च २०१६ –
तमे

ऑगष्ट २०१३ – महाराष्ट्र
आणि कोंबडी'' लेख.
१२ ऑक्टोंबर २०१६ जीम

न मिळवलेली माहिती

– पवन द. महंत
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री. पंढरीनाथ महा. नरखेड

♦

विदर्भ राज्याची नवनिर्मिती – एक आव्हान

■ डॉ. राजेश्री एन. कडू

विदर्भ राज्य विदर्भवासियांचा जवळचा विषय आहे. ज्या भूप्रदेशावर आपण वास्तव्य करतो, त्या भूप्रदेशाबाबत आपल्यास आत्मियतेची भावना निर्माण होणे स्वाभाविकच आहे. विदर्भाच्या भूप्रदेशाला स्वतंत्र नैसर्गिक सीमा आहेत. परंतु या भूप्रदेशाचे स्वतंत्र अस्तित्व अजूनही पूर्णत्वास आले नाही. महाराष्ट्रातील राजकीय पार्श्वभूमीच्या आधारावार विदर्भाला महाराष्ट्रात सामील करुन घेण्यात आले होते. आजही काही राजकीय नेत्यांना विदर्भ महाराष्ट्र राज्यातून वेगळे, स्वतंत्र व्हावे असे वाटते तर काही मंडळीला विदर्भाचे महाराष्ट्रातून स्वतंत्र होणे नको वाटते एकंदरीत विदर्भास स्वतंत्र राज्य म्हणून उदयास देण्यासाठी अनेक आंदोलने करण्यात आली आजही त्याबाबात हालचाली सुरुच आहेत. परंतु या हालचालींना अजूनही यश आलेले दिसत नाही. त्यामुळेच विदर्भ राज्याची नवनिर्मिती करणे हे एक आव्हानच वाटते. या विषयावर प्रकाश टाकण्यासाठी हा शोधनिबंध सादर करीत आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : संयुक्त महाराष्ट्राची रचना करतांना १९५३ साली नागपूर करार करण्यात आला. तत्पूर्वी १७ जुन १९४८ रोजी भाषावार प्रांत रचनेचा देशासाठी विचार करुन शिफारशी करण्यासाठी (श्री.एस. के.दार, डॉ. पन्नालाल, श्री. जगत नारायण) एक आयोग नेमण्यांत आला. त्या आयोगाचा अहवाल १३ डिसेंबर १९४८ रोजी प्रकाशित झाला. त्या आयोगानेच विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य असावे अशी शिफारस केली होती. याचाच अर्थ विदर्भ राज्याची मागणी ही पूर्वीपासूनच करण्यात आली होती. विदर्भात एकूण ११ जिल्हे आहेत. गोंदिया, भंडारा, गडचिरोली, चंद्रपूर, नागपूर, वर्धा, यवतमाळ, अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, नागपूर प्रांत पूर्वी गांड राज्यांच्या काळानंतर भोसल्याच्या अखत्यारित होता. तर वऱ्हाडप्रांत निजामाने जिंकलेला होता. १८०३ मध्ये भोसले ब्रिटीशांचे मांडलीक बनले. तर १८५३ पासून तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी निजामाने वऱ्हाडचा महसूल ब्रिटीशांना देणे सुरु केले. १८५४ मध्ये वारसा प्रश्नावरुन ब्रिटीशांनी नागपूर संस्थान खालसा केले. १८६१ मध्ये हिंदी ०४ जिल्हे (नागपूर, वर्धा, चांदा, भंडारा,छत्तीसगड आणि वऱ्हाडचे अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, अकोला) असे एकूण आठ जिल्हे मराठी भाषिक मिळून राज्य पुर्नरचनेच्या पूर्वी मध्यप्रांत वऱ्हाड प्रांत स्थापन केला. ज्याला सी.पी. ॲन्ड बेरार असे म्हटले जात होते. तेव्हापासून नागपूर वऱ्हाडाच्या आठ जिल्ह्यांचे स्वतंत्र राज्य निर्माण व्हावे. अशी मागणी सुरु झाली. १९३८ मध्ये मराठी जिल्ह्यांचे विदर्भ राज्य निर्माण व्हावे असा ठराव मंजूर झाला. परंतु त्यावेळी काही कारणास्तव विदर्भ राज्याची मागणी बारगळली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळानंतरही अनेकांनी विदर्भ राज्याची मागणी उचलून धरली होती. आजही विदर्भ राज्याच्या मागणीने जोर धरला आहे. लोकसभा निवडणूकीच्या काळात हा मुद्दा समोर करुन मते मागण्यात आले. विदर्भाचा इतिहास बघितला तर १९६१ ते २०१४ पर्यंत या मागणीला पाठिंबा देणाऱ्या नेत्यांना जनतेने निवडून दिले. परंतु सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर ही स्वतंत्र विदर्भाची मागणी कमजोर झाल्यासारखी वाटते. कोणत्याही स्वतंत्र राज्याची मागणी करीत असतांना त्या राज्याची अर्थव्यवस्था कशी आहे यांचा अंदाज घेणे आवश्यक असते. म्हणूनच स्वतंत्र नवविदर्भाची कल्पना करतांना विदर्भातील आर्थिक, नैसर्गिक, औद्योगिक अशा अनेक स्त्रोतांचा विचार करावा लागतो. विदर्भाची अर्थव्यवस्था ही कृषीव्यवस्थेवर अवलंबून आहे त्यामुळे विदर्भाची नवनिर्मिती करतांना या स्त्रोतांचा आढावा घेणे आवश्यक वाटते.

विदर्भामध्ये प्रामुख्याने कापूस, तांदुळ, संत्री, विविध कडधान्ये तेलबीया असे उत्पन्न शेतीतून प्राप्त केले जाते. विदर्भातील कापूस हे पीक अत्यंत महत्वाचे आहे या पिकामुळे या अर्थव्यवस्थेला बराच हातभार लागतो. १८७० मध्ये मॉडेल मिलची स्थापना, १८७७ मध्ये एम्प्रेस मिलची स्थापना नागपूरमध्ये करण्यात आली. १८८५ मध्ये अमरावती जिल्ह्यात वडनेरा मिलसची स्थापना करण्यात आली यानंतर वर्धा, अकोला मिलसची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भात

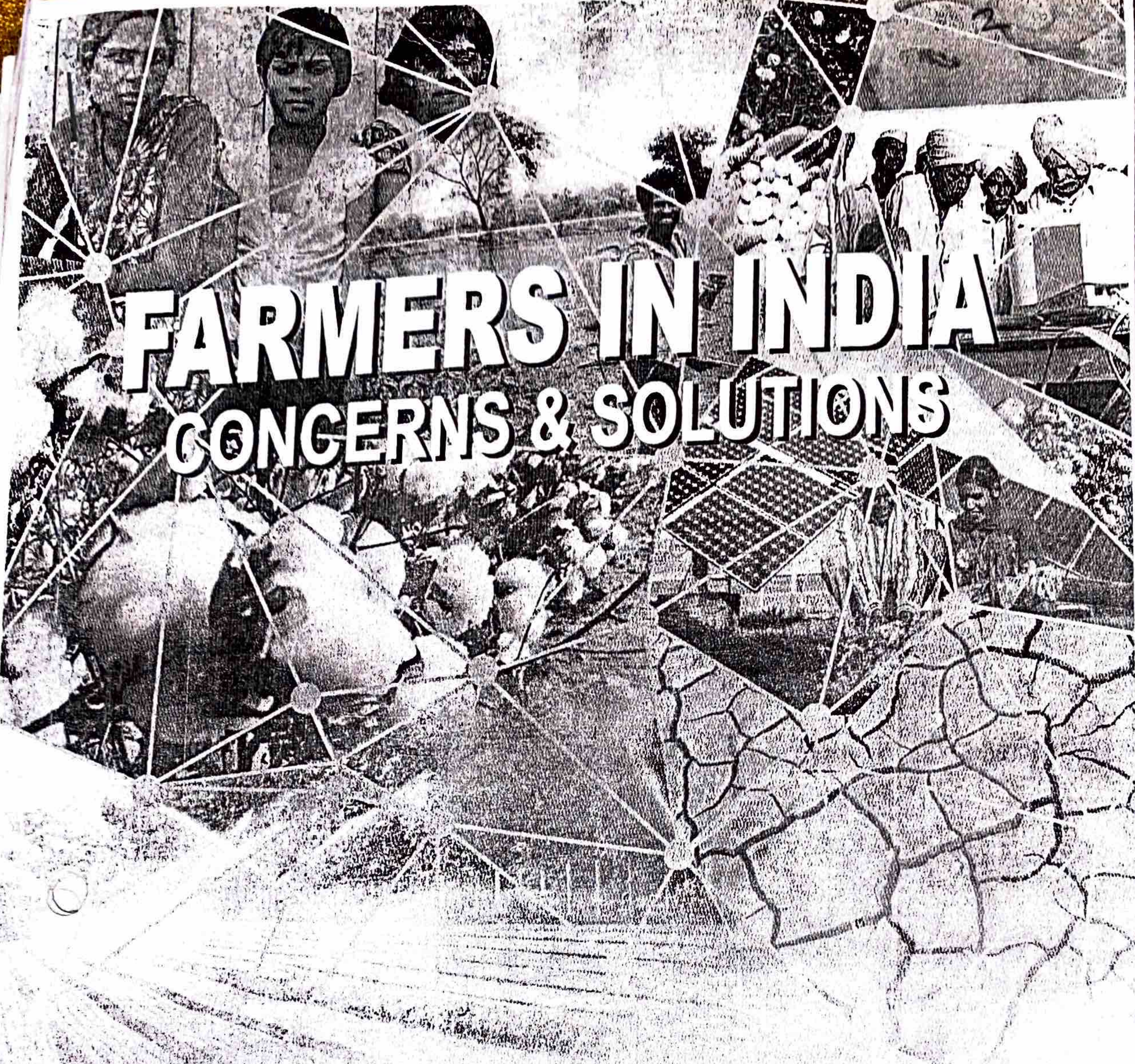

FARMERS IN INDIA
CONCERNS & SOLUTIONS

DR. RAJSHREE MESHRAM
DR. R. R. SOMKUWAR
DR. PRANALI PATIL

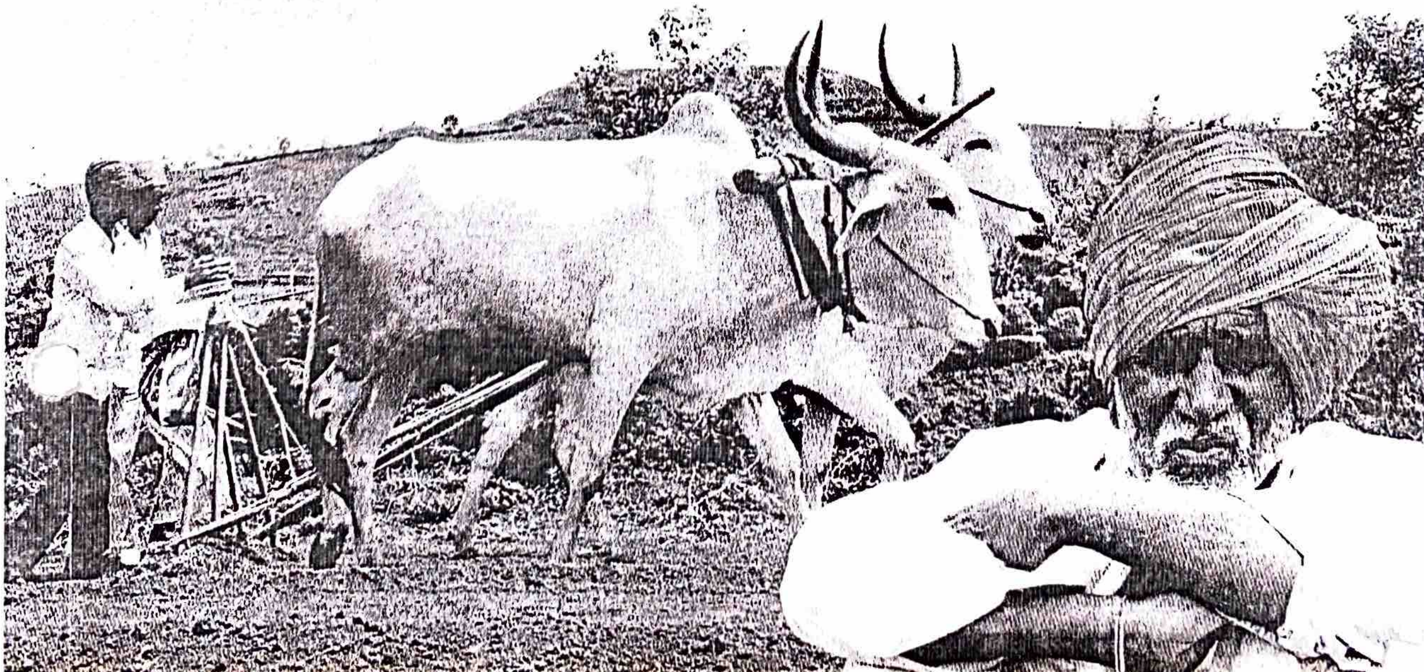

भारतातील शेतकरी आत्महत्यांची कारणमिमांसा व उपाय

■ डॉ. रंजना एस लांजेवार

कृषी व्यवसायाची ऐतीहासिक पार्श्वभूमी :-

कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्व व्यवसायांमध्ये सर्वात पुराणा व पारंपारीक श्रेष्ठ असा व्यवसाय आहे. कृषी व्यवसायापुर्वी हजारो वर्षे आदिमानव भटक्या अवस्थेत असतांना फळे,कंदमुळे,मध खाऊन प्राण्यांची शिकार करून आपला उदरनिर्वाह करीत असे इ.स. ८००० वर्षापूर्वी त्याच्या लक्षात आले. धान्याचे बियाणे साठवून गोळा करून ठेवता येते आणि पाऊस पडल्यानंतर जमिनिवर मशागत केली व बी ओळीने पेरले तर त्या पासून जास्त धान्य मिळविता येते. जगातील अशा प्रकारची पहिली वसाहत इजिप्त मधील नाईल नदीच्या किनाऱ्यावर वसली आणि पुढे खऱ्या अर्थाने

शेती व्यवसायास प्रारंभ झाला. शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याला पुरातन काळापासून बळीराजा असे संबोधण्यात येते. कारण नैसर्गिक पावसाच्या लहरीपणावर शेती अवलंबून होती. हा बळीराजा शेती करणारा प्राचीन राजा होय. या राज्याने नर्मदा नदीच्या दक्षिणेस महाराष्ट्र विद्र्भ कर्नाटक, सह्याद्री या प्रदेशात कृषीभूमी तयार केली होती. यातूनच विश्वविख्यात सिंधुसंस्कृती निर्माण केली. या प्रदेशात काही समुह आपआपले गोधन घेऊन भारत खंडात येऊन वसू लागले. या समिश्र समुहाला आर्य असे संबोधले जाऊ लागले. त्यानंतर बौध्द काळात प्रत्येक कुटुंबाकडे स्वतंत्र जमीन होती. मौर्य काळात सुध्दा शेतीच्या व शेतकऱ्यांच्या गरजा लक्षात घेवून शासकीय व्यवस्था व शेती विकसित केली गेली. त्यानंतर शेतीक्षेत्राकडे विशेष लक्ष देऊन शेती आर्थिक विकसित कशी होईल. याकडे शासन दरबारी सुध्दा विचार होऊ लागला. व शेतीच्या विकासाच्या योजना आखण्यात आल्या. त्यातून शेती व्यवसाय समृध्द होऊ लागला.

भारतातील शेती क्षेत्रात संरचनात्मक बदलांचा परीणाम

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. कारण या क्षेत्रात एकुन लोकसंखेपैकी २/३ जवळजवळ ७० टक्के लोक शेती क्षेत्रावर निर्भर आहे. आर्थिक विकासात कृषी व्यवसाय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती क्षेत्राच्या विकासाबरोबर अन्य

■ *अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगांव*

भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद, नवी दिल्ली (ICSSR) प्रायोजित

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४३ वे वार्षिक अधिवेशन २०१९

दि. २ व ३ फेब्रुवारी २०१९

2019-2020

02 8 03 फेब्रुवारी-2019

अर्थवेध

(स्मरणिका)

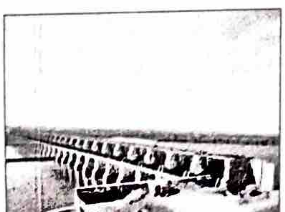

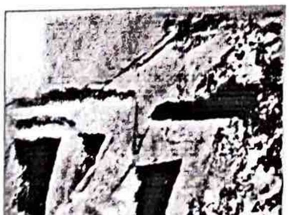

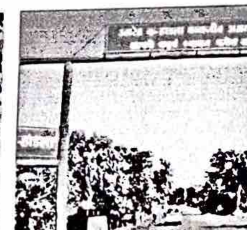

बॅकवर्ड क्लास युथ रिलीफ कमिटी, खामला रोड, नागपूर द्वारा संचालित

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

Accredited with Grade B (CGPA-2.54) by NAAC, Bengaluru

मुख्य संपादक

डॉ. सुनिल शिंदे

...रतातील पायाभूत ...विधांचा विकास आणि ...र्वजनिक क्षेत्राचे महत्व

❑ डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय
सावरगांव ता. नरखेड जि. नागपूर

...वना :

...ही देशाचा आर्थिक विकास हा उद्योग व कृषी क्षेत्राच्या ... अवलंबून असतो. कृषी व उद्योगक्षेत्राच्या विकासासाठी ...रचनेच्या विकासाची आवश्यकता असते. या क्षेत्राच्या ...ी पायाभूत सुविधांमध्ये उर्जा, वाहतूक, दळणवळण, ... वीज, रेल्वे, हवाई वाहतूक, विमानतळ, बंदर, बेट, ... नियंत्रीत बाजारपेठ, नियंत्रीत मालाच्या किंमत धोरण, ...त औद्योगीक क्षेत्र, बँक इत्यादी महत्वाच्या घटकांचा ...कास करण्याची आवश्यक्ता असते.

...ती नंतरच्या काळात जो जलद आर्थिक विकास ...ला, त्याचे बरेचसे श्रेय सार्वजनिक क्षेत्राला जाते. ... अस्त्रशक्ती, वायुयान इत्यादी उद्योग राष्ट्रहिताच्या ... सरकारी क्षेत्राचाच वाटा आहे. कोळसा, लोखंड, ...तूक व्यवस्था, अन्नधान्य कृषी विकास, आरोग्य, ... इत्यादी पायाभूत सुविधांच्या उद्योगांची जबाबदारी ... क्षेत्राने घेतली हे सर्व पंचवार्षिक योजनांच्या ... दिसून आले. युद्धामुळे भारताची झालेली विष्कळीत ...सुधारण्यात सार्वजनिक सहकारी क्षेत्राचे फार मोठे ...हे. कालांतराने गैरसरकारी क्षेत्राला म्हणजे खाजगी ... व कुटीर उद्योग निर्मिती करीता प्रोत्साहन मिळाले ...री क्षेत्राला काही अंतर्गत मर्यादा आहेत. त्यामुळे हे ...ने काम करतांना मर्यादीत पडतात. त्यामुळे जलद ...साकरीता सरकारला मुलभूत, उद्योग, भांडवली ... प्रमाणात उपभोग्य वस्तू उद्योग हयांच्या प्रगतीकरीता ...हित सेवाभावी उद्योग निर्मिती करीता सरकालाच ... उचलावी लागतात. त्यासाठी सरकारला मजबूत ... आधारावर तयार करावी लागते. सार्वजनिक ... असले तरी ह्या क्षेत्राने देशाच्या आर्थिक प्रगतीला ... होते. हे सर्वांना मान्य करावे लागते. जनहित ... व प्रशासकीय व्यवस्था पाहणे, श्रमप्रधान कार्य ...निक क्षेत्राची महत्वाची भूमिका आहे.

...व्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्व जास्त आहे. ...त सुविधा निर्माण करून देणे हे सार्वजनिक ...र मोठे योगदान असते. भारताची मिश्र ...हे. ह्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची तिन क्षेत्रे ... एक खाजगी व दुसरे सार्वजनिक क्षेत्र, तिसरे ... कृषीप्रधान देश असून त्याचा औद्योगिक आधार अत्यंत कमकुवत आहे. इथे बेकारीचे प्रमाण बरेच जास्त आहे. बचतीची व गुंवणूकीची पातळी अत्यंत खालावलेली आहे. आधार पायाभूत सुविधा वाढत्या लोकसंख्येच्या मानाने नावा पुरत्या व अपुऱ्या आहेत. अशा अर्थव्यवस्थेला विकासाकरीता बडा धक्का देण्यास खाजगी क्षेत्र असमर्थ आहे. कारण खाजगी क्षेत्राजवळ एवढया मोठया प्रमाणात भांडवल उपलब्ध नाही. अशा बिकट परिस्थितीत सरकारच्या हस्तक्षेपातून नियोजनाद्वारे भारताचा सर्वांगिन विकास साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्र हे विकासातील इंजिनचे कार्य करते. सार्वजनिक क्षेत्राच्या साहयाने सुदृढ कृषी व औद्योगिक विकास करण्यासाठी तसेच आर्थिक सामाजिक मागासलेपणा दूर करण्यासाठी मदत होते. देशाचा जलद आर्थिक विकास व्हावा म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविणे अत्यंत आवश्यक ठरते. खाजगी क्षेत्र जिथे जास्त व अमाफ नफा अल्पावधित मिळते तिथे गुंतवणूक करतात. जिथे फायदा कमी व दिर्घकाळासाठी गुंतवणूक खाजगी क्षेत्राकडून होत नाही. खाजगी भांडवलदार वर्ग हे बहुसंख्य लोकांचे वस्तूची अमाफ किंमत ठेवून नफा मिळविण्यासाठी लोकांची लुट करतात. त्यावर लगाम लावण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक फार आवश्यक ठरते. लोकांना मुलभूत सुविधा कमी व मोफत दरात मिळवूण देणे हे सरकारचे काम आहे. त्यासाठी नियोजनातून अतिआवश्यक संवेदनक्षम क्षेत्राची निर्मिती करण्याच्या दृष्टीने रेल्वे, टेलिसंचार, इंटरनेट सुविधा, विद्युत शक्ती, सौर उर्जा, शस्त्र, दारूगोळा, संरक्षण व्यवस्था, सर्वसामान्य जनतेच्या दृष्टीने उपयुक्त वस्तु उपलब्ध करूण देणे महत्वाच्या वस्तूंच्या किंमती नियंत्रित ठेवणे, आरोग्य, शिक्षण, व्यवस्था उपलब्ध करूण देणे, ह्याकरीता उपयोग्य व अन्य आवश्यक वस्तूंच्या उद्योगांची स्थापना करणे, आजारी उद्योग ताब्यात घेवून त्यांची पुर्नरचना करणे, लोकांना स्थायी रोजगार देणे व तो टिकवून ठेवणे. इत्यादी सेवा क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविणे प्रशासकीय व्यवस्थे बरोबर जनहित विकास साध्य करणे. यासाठी सार्वजनिक क्षेत्र अत्यंत महत्वाचे ठरते.

महत्वपूर्ण क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा प्रभाव :

सार्वजनिक क्षेत्र विविध प्रकारच्या उद्योगांवर प्रभाव टाकते. एकीकडे मुलभूत व भांडवली उद्योग तर दुसरीकडे रसायन, खत, सुती कापड, हॉटेल्स, घडयाळ, पाव-बिस्किटे, दारू, औषध निर्मिती, शिक्षण ह्यासारख्या महत्वाच्या उद्योगांवरही सार्वजनिक क्षेत्र आपल्या नियंत्रणातून छाप टाकत असते. तांबे, शिसे, कोळसा, पेट्रोल,

...55528-5-8

DCCC- 2019-20 (A) (८.२) आहे

भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा

डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय
सावरगांव ता. नरखेड जि. नागपूर

भारत हा परिवर्तनाच्या वाटेवरून चालणारा एक प्रमुख देश आहे. प्रगतीचे पंख लावून जागतीक क्षेत्रात किती भराऱ्या मारता येतील याचे विविध प्रयोग करतांना भारतात अनेक उपक्रम राबविले आहेत. जसे जुलै 1991 ला नविन आर्थिक सुधारणा करूण खाजगीकरण उदारीकरण व जागतीकीकरणाला वाव दिला, विद्यमान अर्थव्यवस्थेत आधुनिकीकरणात, मेक इन इंडिया, नोटाबंदी, जी. एस. टी., कॅसलेस व्यवहार या विविध बदलाच्या पर्वात भारतासमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्यात. सद्या स्थितीत बेरोजगार, बँकांचे बुडीत कर्ज, कुपोषण, बऱ्याच कंपन्या बंद पडल्या कृषीक्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या, देशात भ्रष्टाचार, समाजात अंधश्रद्धा वाढत आहेत. दारिद्रय बेकारी वाढली या प्रत्येक समस्येचा स्वतंत्र पद्धतीने अभ्यास करवा या आसेने अनेक समस्या परस्पर पुरक आणि एकमेकांवर अवलंबून आहेत. म्हणून अशा समस्यांची मांडणी पुढील प्रमाणे प्रस्तुत करता येईल.

❖ प्रस्तावणा :–

देशाच्या आर्थिक विकासात मानवी साधनसंपत्ती व नैसर्गीक संपत्तीचा योग्य उपयोग करणे महत्वाचे आहे. देशात वाढती लोकसंख्या व बेरोजगारी कमी करण्यासाठी नियंत्रीत उपाय व नैसर्गीक साधनसंपत्ती यांचा परिपूर्ण विकास करणे हे देश हितासाठी व आर्थिक विकासाठी अति आवश्यक आहे. त्याचबरोबर भारतीय कृषी क्षेत्राचा, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचा विकास मुलाधार समजून केला, तर देशातील वाढत्या समस्या सोडविण्यास मदत होईल. वाढत्या भांडवलशाहीत खाजगीकरणात बाहय देशाच्या मदतीने देशात केलेला विकास देशातील लोकांना रोजगार मिळण्यास मदतगार ठरत असेल तर तो चांगला अन्यथा आपल्या देशातील कंपन्या बंद पडून दुसऱ्या देशातील कंपन्याचा उधोउधो करण्यात काही समजदारी नाही. कारण पर्यावरण प्रदूषण, पाणी, वायु, भूस्थल प्रदूषण मोठया प्रमाणात होऊन अलीकडे बऱ्याच शहरातील हवा, पाणी, भूस्थल प्रदूषीत झाली हे भविष्यातील पुढील पिढीला फार वाईट आहे. कृषी क्षेत्र यामुळे मागे पडत आहे. बेरोजगारी वाढत आहे. भारताच्या विकासात अलिकडे अनेक समस्या उभ्या आहेत त्याचे समिक्षात्मक विवेचन पुढील प्रमाणे मांडण्याचा अल्पशा प्रयत्न करीत आहे.

❖ कृषी क्षेत्र :–

भारतीय अर्थव्यवस्था ही एक कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असून ती श्रमावर आधारित अर्थव्यवस्था आहे. कारण ग्रामीण भागात 54 टक्के लोक हे शेतीवर निर्भर आहेत. 2013–14 मधील भारतीय कृषीचा जी. डी. पी. तील वाटा 17.2 टक्के होता कृषीमधील रोजगार निर्मितीतील वाटा 48.9 टक्के होता. कृषीचा भांडवल निर्मितीतील वाटा 7.7 टक्के होता.) जी. डी. पी 2012–13 मध्ये 4.9 टक्के होता तो आता 2018–19 मध्ये फक्त 8 टक्के होता तो आता 2019–20 मध्ये 4.5 टक्के आहे. मॅन्युफॅक्चरिंग बांधकाम सेवा, कृषी क्षेत्रातील मंदीचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतो.

ग्रामीण भागात कृषी क्षेत्रात फारसा उद्योगांचा विकास न झाल्यामुळे मागे पडत आहे. विशेष कृषी क्षेत्राचा उत्पन्नातील वाटा कमी होण्यासाठी आधुनिक काळातील बदल मुख्य कारण आहे. पर्यावरणाचा नाश होत आहे. नागरीभागात शहराकडे विकास होत असल्यामुळे ग्रामीण जनता शेती परवडत नाही, ओला दुष्काळ कधी वाळला दुष्काळ, उद्योग नाही, म्हणून शेती विकून कष्टकरी जनता शहरात स्थानांतरीत होत आहे. म्हणून शहर फुगत चालले व ग्रामीण ओसाड पडले आहे. कित्येक मैलावर उद्योग नाही, काम नाही वरून आधुनिकीकरणाच्या नावावर विविध यंत्रसामुग्री आल्याने हाताला काम मिळाले नाही. शेतीला जोड धंदा नाही. त्याची शेतकऱ्यांना माहिती नाही. काही योजना व धोरण आणले जाते पण त्यांची अंमलबजावणी बरोबर होत नाही. म्हणून त्या कागदावरच राहतात. आलेला निधी वापस जातो. पण खालच्या स्थराला त्याचा फायदा तुटपुंज्य होतो. म्हणून कृषी क्षेत्र मागे पडत आहे व कृषी मालाची मागणी वाढते पण उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे काही वस्तुच्या किंमती वाढल्या दिसतात पण त्यांचा फायदा शेतकऱ्यांना मिळत नाही. साखर कारखाण्यातील लोकांना, शेतकऱ्यांना उसाचे पैसे वेळेवर दिले नाही म्हणून उसाची लागवड कमी होत आहे. साखर कारखाने हे सहकारी आहेत पण त्यावर नियंत्रण खाजगी लोकांच्या मतानुसार चालते. उसाचे पैसे लवकर मिळत नाही. बऱ्याच उत्पादनात उत्पादन खर्च जास्त येतो पण उत्पन्न कमी त्यातही योग्य भाव मिळत नसल्याने कित्येक शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतात. त्यांना लागवडीचा खर्चही मिळत नाही.

महात्मा गांधी व मानवाधिकार

(MAHATMA GANDHI AND HUMAN RIGHTS)

डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय
सावरगांव ता. नरखेड जि. नागपूर

संक्षिप्त परिचय :—

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म 2 ऑक्टोंबर 1869 साली पोरबंदर येथे झाला. त्यांचे आई वडील धार्मिक विचाराचे होते. त्यामुळे धार्मिक आणि आध्यात्मिक विचाराचा प्रभाव लहानपणापासूनच गांधीजींवर होता. वयाच्या 13 वर्षात कस्तुरबा सोबत त्यांचा विवाह झाला. बालपणापासूनच गांधीजीवर गीता रामायण इत्यादी धार्मिक ग्रंथातील विचारांचे संस्कार झाले होते. त्यामुळे अध्यात्माकडे त्यांचा ओढा होता. मॅट्रीकची परिक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर ते इंग्लंडला जाऊन 1891 मध्ये त्यांनी बॅरिस्टर ही पदवी मिळविली.

इ.स. 1893 मध्ये गांधीजी एका खटल्याच्या निमित्ताने दक्षिण ऑफ्रिकेत असतांना रंगभेदावरून भारतीयांवर होणाऱ्या अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी त्यांनी इंडियन कॉंग्रेसची स्थापना केली. 1910 साली त्यांनी टॉलस्टॉयफार्म स्थापन केले. सत्य, अहिंसा, सविनय कायदेभंग इत्यादी साधनांचा प्रयोग त्यांनी आफ्रिकेतूनच सुरू केला. इ.स. 1915 मध्ये गांधीजी भारतात परत आले. त्यावेळी भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस स्वातंत्र्य संग्रामासाठी प्रयत्नशिल होती. भारतात आल्यानंतर गांधीजींनी देशातील परिस्थितीचे अवलोकन करून लोकजागृतीचे कार्य सुरु केले. गोपाळकृष्ण गोखले यांना ते आपला राजकीय गुरू मानत होते. त्यांच्या मार्गदर्शनातून त्यांनी 1917 मध्ये भारतीय राजकारणात भाग घेण्यास सुरूवात केली. बिहारमधल्या चंपारण्यात नीळ उत्पादक शेतकऱ्यांवर ब्रिटिश जमिनदार अत्याचार करीत असत. त्याविद्ध त्यांनी लढा उभारला व त्यात ते यशस्वी झाले. रौलर ॲक्ट आणि जालियनवाला बाग हत्याकांड प्रकरणी गांधीजींनी सुरू केलेल्या असहकार आंदोलनामुळे देशभर नवचैतन्याची लाट निर्माण झाली. 1920 मध्ये टिळकांच्या मृत्यु नंतर कॉंग्रेसचे नेतृत्व गांधीजींकडे आले. त्यांनी सुरू केलेला सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग, विदेशी वस्तूवर बहिष्कार, मिठाचा सत्याग्रह इत्यादी चळवळींना गांधीजींच्या नेतृत्वाला देशभरातून उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. त्यांनी हरिजन हे वृत्तपत्रही सुरू केले. हिंदू मुस्लिम एकता, अस्पृश्यता निवारण, खादी व ग्रामोद्योग, स्वावलंबी शिक्षण या गोष्टीकडेही त्यांनी विशेष लक्ष दिले. प्रयोग करून स्वतः अनुभव घ्यायचा आणि नंतरच जनसामान्यांसाठी ती गोष्ट उपयोगात आणायची हे गांधीजींचे तंत्र होते. साध्या सरळ राहणीमानातून भारतीय जनतेसमोर त्यांनी आगळावेगळा आदर्श निर्माण केला. गांधीजींनी 1942 मध्ये चलेजाव

आर्थिक मंदी उद्भवण्याची कारणे आणि उपाय योजना

डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार

राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय

सावरगांव ता. नरखेड जि. नागपूर

❖ **प्रस्तावणा :-**

भारतीय अर्थव्यवस्थेत मंदी आली आहे ८ नोव्हेंबर २०१६ मध्ये अमलात आलेल्या नोटाबंदींचा व घाईघाईने लागू केलेल्या वस्तू आणि सेवाकर प्रणाली आणि कॅशलेस व्यवहार यांचा एकत्रीत परिणाम आज आर्थिक मंदीची लाट निर्माण होवून अनेक औद्योगिक क्षेत्र, मोठे उद्योग, कृषी क्षेत्र व प्राथमिक लघू व कुटीर उद्योगावर परिणाम होवून लाखो उद्योग बंद पडले. बॅकेनी दिलेली कर्जे बुडीत निघाले, बेरोजगारी मोठया संख्येनी वाढली. त्याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील बहुसंख्य ग्रामीण भागातील कृषी क्षेत्र मागे पडून त्याचा लघू कुटीर उद्योगावर परिणाम झाला. आजच्या क्षनी मंदीवर वेळीच उचित उपाय करणे आवश्यक आहे. मंदीमुळे विदेशी डॉलरच्या तुलनेत रूपयाचे मुल्य घसरत आहे. भारताची प्रतिष्ठा डगमगत असतांना तिला सांभाळण्यासाठी तिच्यावर तातडीने उपाय केले पाहिजेत. त्यासाठी नव्या सुधारणांद्वारे खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीला चालना देण्याची गरज आहे. उद्योगांवरील कर कमी करून नविन गुंतणुकीला उत्तेजन देवून विविध सोयी व सवलती देण्याची गरज आहे.

- **भारतीय अर्थव्यवस्था अत्यंत चिंताजनक :-**

अर्थव्यवस्थेला गती प्रदान करण्यासाठी नव्या सुधारणांची गरज आहे. तातुरती कर्ज उभारणी ही फसवेगिरीची आहे. विकासा करीता निरंतर खाजगी व सहकारी क्षेत्रातील गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. केंद्र सरकार कलम ३७० हटविण्याचे व तीन तलाक विधेयक मंजूर केल्याचे जोरजोरात सांगत असले तरी देशाची संपूर्ण अर्थव्यवस्था मात्र चिंताजनक झाली आहे. अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी कुठलीही उपाययोजना करत नाही. ही परिस्थिती उद्भण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सरकारजवळ शिश्चित ठोस आर्थिक धोरण नाही. सरकार कधी स्वदेशी उत्पादन, कृषी, उद्योग निर्मितीच्या विकास प्रक्रियेचा आग्रह धरत नाही. उलट बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विरोध करते. तर कधी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी लाल गालीचे टाकते तर कधी खाजगिकरणाची लालूच दाखविते खाजगीकरणावर जास्त जोर आहे. त्यासाठी मोठया जवळच्या कंपन्या मोजक्याच लोकांचे कोटयवधी कर्ज माफ करूण पुन्हा कर्ज देण्यासाठी बॅकांना अनुदानावर कर्ज देण्याचे आमीष दाखविते त्यामुळे बहुसंख्य लोकांच्या बॅकेतील ठेवी बुडीत आहे. बॅकेतील लोकांच्या ठेवी लोकांच्या नाही त्याही पैशावर सरकारचा डोळा आहे. ठेवी वाढल्या नाही तर ठेवी ठेवतांना लोकांच्या मनात भिती आहे. ठेवीच बॅकेतील वाढल्या नाही कारण बॅक कर्ज ग्राहकांना देवू शकत नाही. शेवटी बॅकाही ठेवी विना चालनार नाही बंद पडतील. म्हणून सरकारने बॅकांचे विलिनिकरण करण्यास सुरूवात केली. पिएनसी बॅका बंद करूण मोजक्या बॅकांचे विलिनीकरण केले आणि काही

2017-2018

SHRI DURGA SHIKSHAN SANSTHA, ARJUNI/MORGAON

SHIVPRASAD SADANAND JAISWAL COLLEGE

(Arts, Commerce & Science)
ARJUNI/MORGAON, Dist – GONDIA
NAAC RE-ACCREDITATION "B" GRADE

ONE DAY STATE LEVEL INTERDISCIPLINARY SEMINAR

ON

IMPACT OF GST ON INDIAN ECONOMY: PRESENT & FUTURE

ONE DAY STATE LEVEL INTERDISCIPLINARY SEMINAR

ON

IMPACT OF GST ON INDIAN ECONOMY:

PRESENT & FUTURE

PUBLISHED BY

DR. S.D. PATANKAR,

PRINCIPAL

SHIVPRASAD SADANAND JAISWAL COLLEGE,

ARJUNI/MORGAON-441701

EDITOR

DR. S.P. ZAMBRE

EDITORIAL BOARD

DR. P.S. DANGE

DR. R.M. CHANDAK

DR. S.B.BORKAR

ONE DAY STATE LEVEL INTERDISCIPLINARY SEMINAR
IMPACT OF GST ON INDIAN ECONOMY:
PRESENT & FUTURE

DISCLAIMER

All data, information, views, opinions, tables, figures that are published are the sole responsibility of the authors. Neither the publisher nor the editors in any way are responsible for the same.

ISBN- 978-93-86011-59-6

FIRST EDITION : 2018

Printed By :

Naresh Khapekar

SAI JYOTI PUBLICATION

Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur.
Ph. No.: 9764673503, 9923693506
E-mail id: sjp10ng@gmail.com
Website: www.saijyoti.in

PUBLISHED BY

DR. S.D. PATANKAR,
PRINCIPAL
SHIVPRASAD SADANAND JAISWAL COLLEGE
ARJUNI/MORGAON-441701
E-Mail Id: ssjaiswalcollege @rediffmail.com
Website: www.ssjaiswalcollege.com
Phone no. 07196-220158 Fax:- 07196-220371
Affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

7 (1) 2021-2022

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November- 2021

SPECIAL ISSUE CCCXXVII (327)

Current Indian Economy: Challenges, Opportunities and Policies

One-day National e-Conference

Jointly organized by

Departments of Economics of

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa Dist- Nagpur

Bar. Sheshrao Wankhede Arts and Commerce College, Khaperkheda Dist- Nagpur

Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad Dist- Nagpur

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Editor

Dr. Liladhar Kharpuriye,

Head, Department of Economics,

BSWM, Mohpa

Editor

Dr. Gajanan Somkuwar,

Head, Department of Economics

BSWACC, Khaperkheda

Editor

Dr. Satish Jadhao,

Head, Department of Economics

NPSM, Mowad

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 327 (CCCXXVII)
ISSN : 2278-9308
November, 2021

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील बेरोजगारीचे आव्हान

डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगांव ता. नरखेड जि. नागपूर
मो. ९७६५२३७००१, Email-ranjanalanjewar05@gmail.com

प्रस्तावना:—

वर्तमान काळात भारतीय अर्थव्यवस्था फारच विष्कळीत झाली आहे. भारताच्या सद्याचा जीडीपी दर—२३.९ इतका आहे. गेल्या ४० वर्षातील सर्वात निच्यांक घसरण आहे. भारताचा विकास दर २ जुलै २०२०—२१ मध्ये विकासदर —७.३ टक्के इतका आहे. विष्कळीत झालेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मुख्य कारण ८ नोव्हेंबर २०१६ ची नोटबंदी घाईघाईने लागू केलेला वस्तू आणि सेवा कर (GST) काही राज्यात झालेली अतिवृष्टी आणि कोरोना १९ एकामागून एक घटना घडत गेल्याने अनेक कंपन्या व उदयोग बंद पडत गेल्या. याचाच परिणाम मोठया प्रमाणात अर्थव्यवस्थेवर होवून आज बेरोजगारीचे संकट अर्थव्यवस्थेसमोर उभे आहे.

अर्थव्यवस्था जेव्हा चांगल्या परिस्थितीत असते तेव्हा उदयोजक, व्यावसायिक अधिक गुंतवणूक करतात. कारण भविष्याबद्दल ते आशावादी असतात. मात्र सध्या जीडीपी च्या आकड्यामधील घसरण ही लोकंना आपला पैसा सुरक्षित ठेवण्यासाठी भाग पाडते.त्यामुळे अर्थव्यावस्थेत पैसा खेळता राहत नाही. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकासातील वेग मंदावतो. अशा परिस्थितीत सरकारी खर्च व स्वायत गुंतवणूक वाढवावी अशी अपेक्षा असते. अर्थव्यवस्थेला गती मिळावी म्हणून सरकारणे वेगवेगळया क्षेत्रांसाठी विविध योजना जाहीर करून पैसा खर्च करून खेळता पैसा ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. सर्वात जास्त कोरोना माहामारीचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर तीव्र परिणाम झाला आहे. लॉकडाऊन मुळे बेरोजगारी ५५ टक्के पेक्षा जास्त कुटुंबाचे उत्पन्न कमी झाले. लोकांना आपली नौकरी गमवावी लागली. या काळात रोजगार ९० टक्के इतका कमी झाला. रोजगार ठप्पझाल्यामुळे घरेलू उत्पनात घट झाली. त्यामुळे मागणी घटली. मे २०२१ मध्ये बेरोजगारीचा दर १० टक्के पेक्षा जास्त कमी झाला. देशात बेरोजगारीच संकट महाभयंकर आहे. यातून प्रत्येक देशात महामंदीचे संकट समोर उभे आहे. पदवीधरांना नौकरीसाठी वणवन फिरावे लागते. तरी नौकरी मिळत नाही. सेवा क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना याचा सर्वाधिक फटका बसला आहे. आधीच नोटबंदी, जीएसटी, अतीवृष्टी आणि आता कोरोना व्हायरस मुळे ही परिस्थिती बिघडत गेली. देशातील लाखो विद्यार्थी आजही रोजगराच्या शोधात भटकत आहेत. उत्पन्न नसल्याने प्रभावी मागणी कमी झाल्यामुळे महामंदीचे संकट अर्थव्यवस्थेवर आले. ही बिघडलेली अर्थव्यवस्थेची परिस्थिती पुढील १० ते २० वर्षा पर्यत राहू शकते. यावर वेळीच उपाय योजना करणे आवश्यक आहे.

चीनच्या वुहान शहरातून २०२० मध्ये सुरू झालेला कोरोना व्हायरस केवळ चीनच्या वुहान शहरापुरताच मर्यादित न राहता ता हळूहळू संपूर्ण जगात पसरला. परिणामत: मोठया प्रमाणात मानव व वित्त हानी होवून करोडो ट्रिलीयनचे नुकसान झाले. भारतात कोरोनाची लागण ३४४०१६७० झाली. त्यातून ३३८००९२५ बरे झाले आणि ४६२१८९ लोक मरण पावले. कोरोना व्हायरस अजूनही गेलेला नाही. भितीपोटी लोंकांमध्ये फार दहशत आहे. मोठया प्रमाणात जागतिक दर्जाच्या वैद्यकीय सुविधा असलेल्या देशाच्या आरोग्यांची व्यवस्था पूर्णता कोलमडून पडल्या. डोळ्यादेखत कोरोना महामारीत मेलेल्या व्यक्तीचे योग्य उपचार सुद्धा होवू शकले नाही. इतकेच नाही तर